

Palimpsest Yerleşimlerde Morfolojik Okuma: Frig Yerleşimleri

Fatma Şahin Yayla¹, Elif Yeşim Kösten²

Özet

Anadolu'nun çok önemli bir uygarlığı olan M.Ö.13. yy. ile M.Ö. 6. yy. arasında varlığını gösteren Frigler; tarım, ticaret, mobilyacılık, müzik, mimarlık alanında oldukça gelişmiştir. Günümüzde Frig uygarlığıyla tek ilişki, KTB tarafından 2011 yılında kültür turizmi bölgesi ilan edilen Frig vadisi ve Kral yolu üzerinden kurulmaktadır. Postmodern dönemde marka değer üretme çabasıyla birlikte tüketim nesnesi haline gelen kültürel mirasın; parçalı bir yaklaşımla paket olarak turizme sunulması, Anadolu'da palimpsest kültürlerin birbirinden ayrıştırılarak ele alındığının göstergesidir. Günümüzde palimpsest bir kurguda var olan Anadolu'nun, Frigler gibi pek çok uygarlığı barındırdığı ve bu uygarlıkların birbirlerini etkiledikleri görülmektedir. Friglerin de Hititlerin kentsel kurgusu üzerine yerleşerek varlığını oluşturduğunu, Frig-Hitit uygarlıkları arasındaki tipolojik benzerlikler üzerinden görülebilmektedir. Bununla birlikte bölge, Lidya Sardes ile İran Susa güzergâhında bulunan Kral yolu ile birlikte sosyo kültürel ve ekonomik olarak da kültürel etkileşimi güçlendiren akslar barındırmaktadır. Oysa bugün bu etkileşimin izini sürececek bir aks tartışması ve palimpsest bir okuma yerine, Frig uygarlığının bir turizm paketi olarak Kral yolu üzerinden gösterilmesi, Frig uygarlığıyla ilişki kurulamayacak kadar yüzeysel ve eksik bir tarih bilinci sunmaktadır. Çalışma kapsamında, Anadolu'da bulunan çok katmanlı yerleşim tarihinin okunması ve bu okuma bilinciyle oluşturulan koruma stratejilerinin geliştirilmesi için altlık oluşturulması hedeflenmektedir. Mimari korumadaki biçim-neden ilişkisi, morfolojik bir okuma aracılığı ile sorgulanırken, sadece yapının veya çevresinin biçimiyle değil bunların bir araya geliş süreci ve aktörleriyle de ilişkileri çoklu ve çapraz tarih okumalarıyla güçlendirilmelidir. Bu çalışma Frig uygarlığının izlerini nitel araştırma yöntemi ile çoklu belge okumaları yaparak belgelemeyi ve kültürlerarası etkileşimi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda Friglerde ticaret yolu olarak kullanılan ve günümüzde "kültür rotası haline getirilen Kral yolundan" söz edilecek, "Frig vadisinin" yerleşim tipolojisini anlayabilmek için Anadolu coğrafyasındaki Hitit-Frig uygarlıkları etkileşimi incelenecek ve bu etkileşim kale-sur, tapınak kurgusu ve kaya mezar tipolojileri üzerinden aktarılmaya çalışılacaktır. Çalışma Frig-Hitit ilişkisini palimpsest bir okumayla ele almasından dolayı; Frigle ilgili yapılmış diğer çalışmalardan farklılık göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Frig, Koruma, Kültürel Miras, Morfoloji, Tipoloji

1. Giriş

Osmanlı devletinin yıkılışından sonra 1923'te Cumhuriyet ilan edildikten sonra yeni ulus devlet düzeni beraberinde en önce mekânsal değişimi getirmiştir. Mekânsal değişimin en önemli araçlarından biri mimarlıktır. Batı haricindeki ülkelerde modern mimarlık, batı modernizminin tarihsel koşulları içerisinde oluşan, özellikle sanayi kenti ve kapitalist üretimin geliştiği burjuva sınıfından yoksun bir şekilde gelişmiştir. Topluma üsttenci bir yaklaşımla getirilen ve yeni ulus devletlerin bürokratik üst sınıflarınca resmi uygulamaya konulan modernleşme politikalarının mimaride ifadesi, uygarlaştırma ve siyaset olmuştur (Bozdoğan,

¹ Mimar, Kocaeli Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, sahin_fatma03@hotmail.com

² Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, yesimkosten@gmail.com

1999). Modern mimari, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı geçmişinden ve kültüründen koparak batılılaşmış, modern bir ulus yaratmaya yönelik gözle görülür etkili bir aracı olmuştur (Bozdoğan, 2002).

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Atatürk, sınırları belirlenen yeni coğrafyanın asli ögesi olarak gördüğü Türklerin kültürel köklerinin araştırılması üzerine çalışmaları başlatmıştır. Atatürk'ün yaptığı okumalarda Sümer-Türk dillerinin benzerliği ve Sümerlilerin Asya topraklarından göç etmiş olması, Atatürk'e Anadolu medeniyetinin ve Türk tarihinin çok daha öncelerden temellendiğini düşündürmüştür (Çığ, 2017). Bu düşünceler üzerine Atatürk, Türk geçmişinin araştırılmasının planlanarak yönetilmesi için 1931 yılında Türk Tarih Kurumu'nu, araştırmaları yapacak uzmanların yetiştirilmesi için Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesini kurmuştur. Bu fakültede tarih, coğrafya, arkeoloji, hititoloji, sümeroloji vd. pek çok bilim dalı yer almış, 1931 yılında arkeoloji bilim dalı çalışanlarıyla Hititlerle ilgili Hattuşa'da kazı çalışmaları başlatılmıştır (Çığ, 2017).

1923-1938 yılları arasında yeni kentler kurulurken var olan kentlerin üzerine kurgulandıkları görülmüş, ancak yeni kurulan bir kentte “Şarklıktan kurtulmak” veya “asrileşmek” amaçları arasında Osmanlı dönemine ait eski eserlerin istenmediği yer almıştır. 1931 yılında anıtlara kasıtlı zararlar verildiği görülmüş, bu zararları önlemek amacıyla 1933 yılında Anıtlar Koruma Komisyonu kurulmuştur (Altınyıldız, 1997). Korumanın ölçütleri anıtsal yapı ve Türklük üzerine olmuş, geleneksel yaşamın sürdürülmesi göz ardı edilmiştir. 2. Ulusal Mimarlık döneminde Avrupa'ya gönderilen uzmanların oradaki koruma bilincinden söz etmesinin etkisiyle 1961 Anayasası'yla yapıların korunması gerekliliği devlet görevleri arasında gösterilmiştir. 1967 yılında 1964 tarihli Venedik Tüzüğü'nün kabulüyle yapılara ait onarımların nitelikleri sorgulanmaya başlanmıştır. 1960 sonrasında mimari mirası koruma ve turizm ilişkileri gündeme gelmeye başlamış ve turizmin, koruma yaklaşımından ön planda tutulduğu görülmüştür (Akozan, 1977).

Anıt özelinde başlayan mimari korumanın sonrasında anıt ve çevresiyle ele alınması, koruma için hala eksik ve parçalı bir yaklaşımdır. Parçalı yaklaşım, kent hafızasındaki ve katmanlarındaki biçim neden ilişkisini göz ardı etmekte, kent kurgusunun anlaşılmasını güçleştirmekte ve morfolojik bir okuma yapılabilmesinin önüne geçmektedir. Bununla birlikte Türkiye'de “turizm” kavramının; Frig, Roma, Osmanlı eseri vs. gibi tekil yapıların gezileri ve anlatıları biçiminde ele alınmasıyla, bu parçalı yaklaşımın işaret ettiği teorik üslup pratik alandaki anlatıya dönüşmüş durumdadır. Ekonomik kaygıları içinde barındıran ve parçalı yaklaşımla ele alınan turizm, yanlış bir tarih okunmasına sebep olmaktadır.

Araştırma konusunu oluşturan ve Hitit toprakları üzerine yerleşen Frig uygarlığının da günümüzde anıtsal kayaların, mezarların yoğunlaştığı Frig vadisi ve kral yolu üzerinden okunduğu görülmektedir. Oysa yerleşim morfolojisinin anlaşılabilmesi için bütüncül bir yaklaşımla, yerleşim alanının tarihsel süreç boyunca tanık olduğu değişim ve dönüşümlerin aktörlerine odaklanmak gerekmektedir. Frig vadisinin içerisinde bulunduğu palimpsest katmanlılığını, yalnızca Frig uygarlığına atfetmek doğru bir yaklaşım değildir. Bu çalışma kapsamında, Frig vadisinin yerleşim morfolojisinin okunabilmesi için Anadolu coğrafyasında henüz yazı dili çözülememiş ve bu sebeple araştırmaların yeterli düzeyde olmadığı Frig uygarlığının ilk etkileşim içerisinde olduğu Hitit uygarlığıyla ilişkisine bakılarak, Hitit kültüründen nasıl etkilendiği, Hitit uygarlığıyla mimari tipolojilerinin benzerliği ve kültürel sürekliliğinin araştırılması hedeflenmektedir. Bu hedefe bağlı olarak da geçmişte olan kültürel katmanlılığın aktarılması için turizmin, “seyyah” kavramı gibi yeni bir aracılık üstlenmesi gerekmekte ve kendini yeniden tanımlaması önem arz etmektedir.

2. Kültürel miras ve turizm ilişkisine eleştirel bir bakış: Markalaşan bir değer Frig vadisi

İlkel çağlardan beri beslenme gereksinimlerinden dolayı bir yöreden diğerine insanlık devriminin izlerine rastlanmaktadır. Yaşam faaliyetlerinin sürdürülebilmesi için gerekli tüm kaynaklar oturlan yerden sağlanamadığından gereksinimlerin değişime aracılık eden - oturdıkları yerden ayrılmaları geçici olan- tacirler ile sağlandığı bilinmektedir. Değişim ekonomisinin gerektirdiği bu işlevi başarıyla yürüten Finikeliler deniz ötesi topluluk ve topraklara giderek bunu sağlamıştır (Eralp, 1983). Eski dönemlerde antik uygarlıklar arasında bağ kuran, gittiği ve geldiği yer arasında kültürel köprü kuran “seyyah”, günümüzde “çok seyahat eden, gezgin, turist” anlamına gelir (URL-1, 2023). Buradan hareketle Finikeli tacirlerin seyahatleri turizm olgusuna varlık kazandıran bir davranış biçimi olarak ortaya çıkmaktadır (Eralp, 1983).

17. yy. da bilim ve sanata olan ilginin artmasıyla, bu merkezlere doğru seyahate çıkacaklar için coğrafya hakkında bilgi sahibi olma isteği ortaya çıkmıştır. Bu istekle birlikte 1672 yılında Fransa'da Sain Morice Piskoposu tarafından tanıtma hizmetinin bir girişimi olan gezi rehberi düzenlenmiştir. Bu tanıtıcı yayın, Paris'e erişen yolları ve yol aksındaki yöreleri, konaklama yerlerini tanıtmakta Paris'in siyaset ve kültürü hakkında ayrıntılı bilgi içermektedir. Bu yayın "Tour" sözcüğünü turizm kavramı içerisine yerleştirmiştir. Hareketi, dolaşmayı ve başlangıç yerine tekrar dönmeyi ifade eden sözcüğün o dönemde başta Paris olmak üzere diğer yerleşimlere seyahat anlamına geldiği bilinmektedir (Eralp, 1974).

"Tour" sözcüğünün İngiltere'de anlamı değişmiş, bu sözcük Avrupa'ya okumuşların ve soyluların yaptığı seyahatler için kullanılmaya başlanmıştır. Bu şekilde Avrupa kıtasına gidenlerin memleket içerisinde seyahat edenlerden ayrılması amacıyla "Tourist" denilmesi sürecin bir diğer yönü olmuştur (Ünlüöner vd., 2007). 18. yy. da sanayi devriminin geçişine hazırlanan İngiltere'de ulaşımın artmasıyla kumsallara yönelik akımların yoğunlaşması buralarda plajların kurulmasına ilişkin koşullara zemin hazırlamış ve turizm endüstrisi gelişmeye başlamıştır (Eralp, 1983).

Turizm endüstrisinin ortaya çıkması, ulaşım hizmetlerinin hızlanması modern kitle turizminin gelişimini büyük oranda etkilemiştir. 19. yy. da bölgesel turlar ve çeşitli tur programları ortaya çıkmıştır (Bendix, 1967). Modern dönem yapısal olarak küreselleştirici; toplumsal etkileşimin artan hacmiyle birlikte uzak ve yakın yerleşimleri birbirine bağlayan, yerelde meydana gelen olayları başka yerde yaşanan olayların biçimlendirdiği bir süreç olarak tanımlanmıştır (Giddens, 2018). Bu süreç içerisinde bir tarafta zenginleşen, diğer tarafta fakirleşen bir grup bulunmakta ve bu iki grup arasındaki uçurum gün geçtikçe artmaktadır. Bu durum radikal bir değişime gitme kararıyla birlikte yeni bir düşünce dönemi olan Postmodernizmi ortaya çıkarmaktadır. Postmodern döneme geçişte insanların her alanda tüketim artışı turizmi de meta haline getirmiştir. Göze hoş gelen şeyler olarak algılanan “kültürel miras”, turist öznesinin bir nesnesi haline gelmiştir (Pretes, 1995). Modern dönem nasıl kitle turizmine zemin hazırladıysa, postmodern dönem de kitle turizmin getirmiş olduğu tahribata tepki olarak ortaya çıkan alternatif turizm türlerine zemin hazırlamıştır (Urry, 2009).

Günümüzde turizm ürünü haline gelen “kültürel miras” varlıklarının “gelir elde edilen ekonomik bir faaliyete” dönüşmesiyle birlikte, kültürel mirasların tanıtılması ve turistler için cazibe alanı haline getirilmesi arzu edilen hizmetler haline gelmeye başlamıştır. Ekonomik bir faaliyet haline gelen kültür miras turizmi alternatif turizm türleri arasında en çok ilgi gören turizm olmuştur. Tarihi yerlerin cazibe merkezi haline gelmesiyle birlikte kültürel değerlerin tahrip olmaya başladığı ve tehdit altına girdiği gün yüzüne çıkmıştır. Postmodern dönemde cazibe merkezi haline gelme yöntemi olarak, değişen pazar şartları ve rekabet ortamında ön

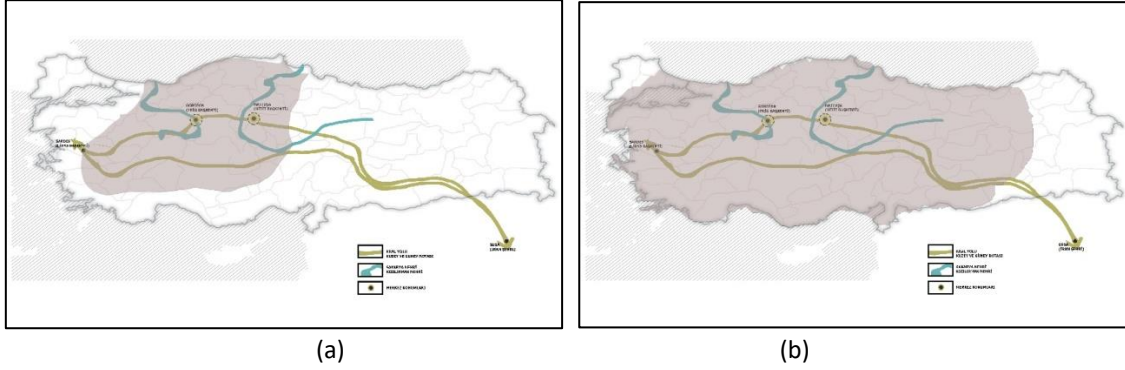
plana çıkmayı sağlayan “markalaşma”, tüketicinin gözünde fark yaratma çalışmaları kapsamında ele alınmaktadır (Keller, 2008).

Yakın dönemde tarihi yerlerin “markalaşarak” gündeme gelmesi, tartışma konusu haline gelmiştir. Küresel alanda değişim gösteren ekonomi; bölgeleri, şehirleri, ören yerlerini, kasabaları birbiriyle rekabet içerisine sokmuştur. Tarihi ve kültürel yerler yüksek ekonomik değer taşıyan özgün kimlikleri ile bu yarıştan fazlaca etkilenmektedir. Yalnızca ekonomik kaygı taşıyan ve koruma kavramından uzak yürütülen bu markalaşma çalışmaları tarihi ve kültürel bölgelerin koruma süreçlerinde sorunlar ortaya çıkarmış; yerin kimliği, yok olma tehlikesine girmiştir.

Çalışma kapsamında ele alınan, markalaşma yolunda olan ve Hitit uygarlığından beri yerleşim alanı olarak kullanılan Frig vadisi taşınmaz kültür varlıkları bakımından zengin bir bölgedir. Tespit edilen ve tescillenen kültür varlıklarının yanında henüz tescillenmemiş çok sayıda kültür varlığı da bulunmaktadır. Sitler ve tescilli yapılar Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından koruma altına alınmıştır. Vadi, Eskişehir’de Han ve Seyitgazi ilçeleri, Kütahya’da merkez ve Tavşanlı ilçeleri, Afyonkarahisar’da merkez ilçe, Bayat, İscehisar ve İhsaniye’yi kapsamaktadır (URL-2, 3, 4, 2023). Frig vadisiyle ilgili Kültür ve Turizm Bakanlığı, Bilkent Üniversitesi, FRİGKÜM ve UNESCO Türkiye Milli Konseyi Afyonkarahisar’da 21 Şubat 2011 tarihinde “Kültür Koridorları ve Rotalar” konulu bir eğitim çalışmayı düzenlemiştir. Toplantı kapsamında kültür rotalarının geliştirilmesi için yurtdışından örnekler ve stratejiler değerlendirilerek yapılabilecek çalışmalar üzerinde durulmuştur (URL-5, 2023). Bu çalışmaların amacı Kral yolunun belli bir kısmını içeren Frig vadisinin doğal, tarihi ve kültürel mirası gelecek nesillere aktarmak amacıyla, yürüyüş açısından değerlendirerek yürüyüş yolu rotalarıyla birlikte turizm potansiyelini arttırmaktır (Yurdakul vd., 2018) Frig Vadisinin turizm potansiyeli olarak değerlendirilmesi 2014’ten bu yana akademik çalışmalar ile de desteklenmeye başlanmıştır. YÖK TEZ’ den erişilen 4 tez ve taranan makale çalışmaları incelendiğinde genellikle çalışmaların turizm potansiyelinin belirlenip çeşitli modeller üretilerek pazarlanması üzerine olduğunu söylemek mümkündür (URL-6, 2023). 2016 yılında Afyonkarahisar ili Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından Frig vadisi Kültür ve Turizm Atlası hazırlanmış, bu atlasta Kral yolu üzerinde yürüyüş yolu ve belirli rota birimleri oluşturulmuştur. Bu rotalarda sadece bilgilendirme tabelaların yer alması, bölgeyle ne kadar yüzeysel bir ilişki kurulduğunun göstergesidir (URL-7, 2023).

3. Yeni bir morfolojik okuma denemesi: Frig Hitit Etkileşimi

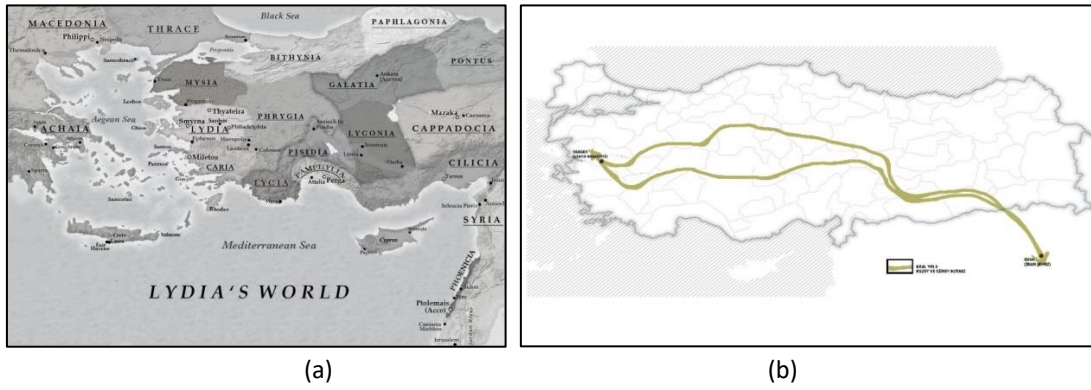
Frig uygarlığının, Hitit devletinin çöküş sürecine girdiği M.Ö. 13. yy. da Anadolu’ya gelen Trak asıllı bir kavim oldukları kabul edilmektedir. Bu kabul konuştukları dilin Hint-Avrupa kökenli olmasıyla ilişkilendirilmektedir. Trakya ve Makedonya’da yapılan arkeolojik kazılarda, tümülüslerin olması ve içlerindeki eşyaların Friglerin eşyaları ile benzerlik göstermesi bu ilişkiyi güçlendirmektedir (Bülbül, 2009). M.Ö. 17. yy. ile M.Ö. 13. yy. tarihleri arasında Mezopotamya’nın batısı, Kuzey Suriye ve Anadolu’nun büyük bir kısmına hâkim olan Hititlerin yıkılmasına neden olan Ege göçleriyle birlikte Friglerin; M.Ö. 9. yy. da Gordion başkent olmak üzere İç Anadolu’da Sinop, Ankara, Alacahöyük, Boğazköy, Pazarlı ve Konya’nın bir kısmı; Doğu da Malatya ve Batıda Manisa ve Afyon’a kadar uzanan Hitit kentleri üzerine yerleştikleri görülmektedir (Taş, 2008) (Şekil.1 (a), (b)). Tarım, madencilik, mimarlık, el sanatları, dokumacılık, ordu, yazı, din ve ulaşım faaliyetlerinde oldukça gelişmiş olan Frigler, Hitit uygarlığının yer ve bağlam ilişkisini dönüştürerek M.Ö. 8. yy. kadar süren bir uygarlık olmuştur. Friglerin yazı dili çözülmemiş olsa da Hititlerin yaşam biçimlerini, sosyo kültürel özelliklerini devraldığı ve Anadolu’nun palimpsest bir yerleşim olduğu görülmektedir.

Şekil 1 (a) Frig uygarlığı genişleme sınırı (Şahin Yayla, 2023); (b) Hitit uygarlığı genişleme sınırı (Şahin Yayla, 2023)

Ege deniziyle Mezopotamya'yı birbirine bağlayan Frig Kral Yolu, Lidya uygarlığında Lidya Kral yolu olarak bilinmekte olup bu yolun aslında bütüncül bir yol olduğu ve uygarlıkların birbiriyle etkileşimini sağladığı görülmektedir (Şekil.2(a)). Uygarlıklar arasında hem ekonomik ilişkiler sağlanmakta hem de coğrafyalarındaki misyonunun aktarıldığı görülmektedir. Yapılan ticaretle birlikte haberleşmenin de önemi artmaktadır (Polat, 2022).

Bugün Frig vadisi içerisinde bulunan Kral yolunun pazarlanan turizm paketlerinde 3 rotadan Friglerin önemli kült merkezi Yazılıkaya'ya ulaştığı görülmektedir. 1. rota Kütahya Yenice Çiftliğinden, 2. rota Afyonkarahisar Seydiler'den, 3. rota Ankara Gordion'dan başlamaktadır. Bir gezinti aksına indirgenen Kral yolunun kültürel önemli bir aks olduğu bilinmektedir. Pers imparatoru 1. Darius tarafından geliştirilen Kral yolu, M.Ö. 7. yy. da Lidya kralı Giges tarafından yaptırılmıştır (Herodotos, 2002). Lidya Sardes şehriyle İran Susa şehri arasında bulunan ve Frig döneminde ticari ve askeri önemi olan Kral yolu (Şekil.2(b)) Lidyalılar, Persler, Asurlular, Babilliler, Kilikalılar, Geç Hititler tarafından da kullanılmış olup çok katmanlı bir mirasın ilişkisini okuyabileceğimiz kültürel izler barındırmaktadır. Kültürel katmanları morfolojik olarak anlayabilmemiz için "tipo-morfolojik" okumalar yapılmalıdır.

Şekil 2 (a) Lidya Frig sınırı, (b) Kral yolu (Şahin Yayla, 2023)

Söz konusu yolun rotası üzerinde Pessinous, Gordion ve Ankara gibi önemli Frig şehirleri bulunmaktadır. Ayrıca M.Ö. 3 bin yılın sonlarına ait en eski yerleşim kalıntıları bulunan Hitit başkenti Hattuşa'nın da bu yol güzergâhı üzerinde olduğu bilinmektedir (Alp, 2001). Gordion ve Hattuşa'nın hem ticari hem de dini kimliğiyle ön plana çıktığı da görülmektedir.

Çalışma kapsamında Hitit Frig mimari tipoloji etkileşimi; savunmanın önemli mimari öğesi olan kale yapıları ve yaşam pratiklerinin anlaşılabilirliği tapınak kurgusu, Kral yolu (Şekil.2(b))

üzerindeki Gordion ve Hattuşa kentlerinden; dini inancın yansıtıldığı ve kaya işleme sanatının görüldüğü kaya mezarlar da Kümbet ve Gavurkale üzerinden okunmaktadır.

3.1. Frig Hitit Mimari Tipoloji Etkileşimi

Hitit uygarlığı toprakları üzerinde yayılım gösteren Frig uygarlığı Hititlere ait birçok özelliği içinde barındırmaktadır. Frig dilinin çözülmemesi Frig uygarlığıyla ilgili bilgilerin kısıtlı olmasına sebep olurken Hititlerle ilgili verilen bilgiler Frig dönemine de ışık tutmaktadır. Hitit uygarlığının fethettikleri topraklardaki ülkelerin tanrılarını ve kültürlerini de benimsemeleri bir kültür sentezi olarak karşımıza çıkmaktadır (Özdemir, 2021). Askeri açıdan çok güçlü olan Hitit uygarlığı “telepuni fermanı”, “pankuş meclisi”, “kadeş” antlaşması gibi önemli siyasi gelişmeleri de içerisinde barındırmaktadır. Askeri açıdan güçlü oldukları için sürekli savaş içerisinde olmuşlar ve saldırılara karşı savunma sistemi olarak surları geliştirmişlerdir. Hitit imparatorluk döneminde inşa edilen pek çok yapının Frig başta olmak üzere Anadolu’da devam ettiği görülmektedir. Günümüze ulaşan Hitit eserleri arasında sokaklar, evler, dükkanlar, surlar, tapınaklar ve kraliyet konutları yer almaktadır. Sokakların arazinin coğrafi durumuna göre düz olmasına özen gösterilmiş, üzerleri ise kaba çakıl kaplamasıyla kaplanmıştır. Atık su ve temiz su sistemlerine oldukça önem verilmiştir. Pek çok sokaktan özenle inşa edilmiş geniş drenaj kanalları geçmiştir (Macqueen, 2001). Özellikle saray ve tapınak yerleşimlerinde megaron tipli tapınak, arşiv, depo gibi yapıların kullanıldığı ve avlu sistemlerinin bulunduğu, direkli kabul salonlarının yer aldığı görülmektedir.

Frig uygarlığında ise kale tipi yerleşmelerin olması, Gordion’da bulunan avcı ve süvari betimleri, madeni at koşum takımları Friglerin de savaşçı bir toplum olmasını destekler niteliktedir. Hattuşa’da görülen kule ve sur yapılarının Gordion’la benzerlik gösterdiği söylenebilir. Frig eserleri arasında saray, tapınak, ev, avlu, sokak yer almaktadır. Özellikle saray ve tapınak yerleşimlerinde, Hitit uygarlığından beri megaron tipli yapıların kullanıldığı bilinmektedir. Teras yapılarında sarayın gündelik işlerinin ve dokuma imalatının yapıldığı görülmektedir (Akurgal, 2005).

Frigler taş ve ahşap yapılarında kullanmış olup Friglerin ahşap işçiliğinde ileri düzeyde olduğu görülmektedir. Tarımla uğraşan ve basit köy düzeninde yaşamış olan Frigler konutlarında taş temel üzerine taş ya da ahşap hatıl arasına kerpiç malzeme kullanmışlardır. Hititlerde de bu malzemelerin kullanıldığı bilinmektedir (Arslan, 2016). Gordion’da bulunan binlerce dokuma tezgâhı tekstilin ne kadar geliştiğini; fibulalar, kaseler, kemerler maden teknolojisinin varlığını göstermektedir. Kaya mezarları, anıtlar, nişler, fasadlarda görülen taş ve kaya işçiliğinin üst düzeyde olması Frigler’de kaya mimarisinin önemli bir yer kapladığını göstermektedir (Akurgal, 2005).

3.1.1. Kentsel sınırların mekânsal karşılığı kaleler: Frig Gordion/Hitit Hattuşa

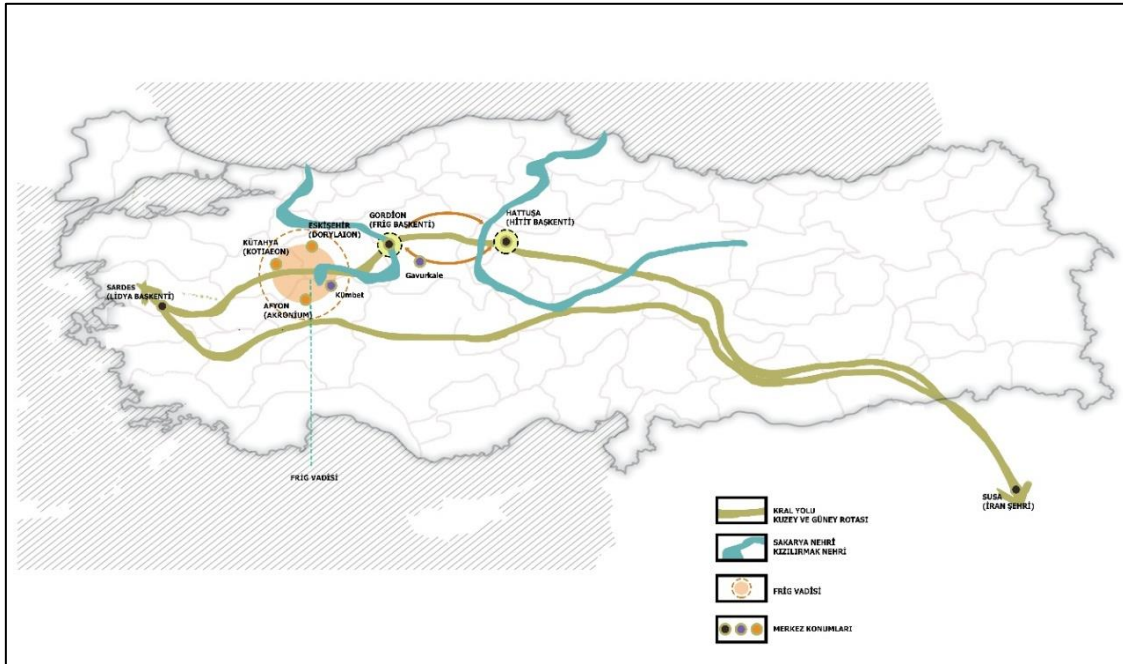
Hititlerin stratejik bir coğrafyada yer alması ve topraklarını genişleme politikası izlemesi nedeniyle sürekli varlığını tehdit eden unsurlar olmuştur. Bu nedenle ülke ve kent savunmasına dayalı güvenlik politikası yürütmüşlerdir. Birinci güvenlik aşaması, sınır hatlarındaki egemenliğin gelecek saldırılara karşı güven altında tutulması; ikinci güvenlik aşaması sınır hatlarının saldırı yapanlar tarafından geçilmesi durumunda kent savunmasını etkin bir şekilde gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Bu amaçla oluşturulan kaleler vadilerin giriş çıkışlarını kontrol edebilmek amacıyla ulaşılabildiği güç, yüksek noktalara inşa edilmiştir. Yol güzergâhlarının kalelerden rahatlıkla görülebilmesi stratejik olarak savunulmasını kolaylaştırmaktadır. Kaleler

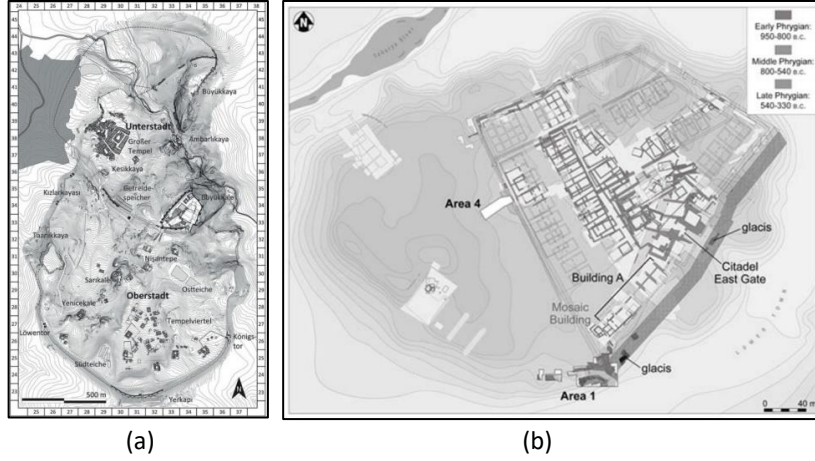
genelde yüksek tepeler üzerine konumlandırılmıştır. Su kaynaklarına ve tarım alanlarına yakın, çevreyi rahatlıkla kontrol edebilecek biçimde konumlandırılan kaleler aynı zamanda bu vadilerin önemli kutsal alanlar olduğuna işaret etmektedir (Polat, 2020).

Kale mimarisinin en eski ustaları, Alacahöyük ve Boğazköy’de tepelere savunma kulelerini kurmuş ve şehrin surlarını inşa etmişlerdir. Savunma yapıları yalnızca düşmanı durdurmayı değil savunuculara saldırı gücü alanında da üstünlük sağlamayı hedeflemiştir. Düşmanı durdurmak için sur yapılarının kalınlığı önem arz ederken saldırı gücü için yükseklik önem arz etmiştir. Kalınlık yüksekliğe destek sağlarken duvarın üst, alt, köşe ve girişlerdeki zayıf noktalarının savunulmasını kolaylaştırmıştır. Duvar alt yüzeyleri siper şevi denilen eğimli yüzeylerden oluşmakta hem surları desteklemekte hem de yukarıdan atılan taşların açısının saptırılarak düşman üzerine yönlendirilmesini sağlamaktadır. Ayrıca duvar köşelerinin sabote edilmemesi için ustalar köşeleri dikdörtgen yapmaktan kaçınmış yuvarlak yapma eğiliminde olmuşlardır. Aynı zamanda bu şekilde var olan açılar giriş kapıları gibi kulelerle örtülmüştür (Macqueen, 2001).

Frig döneminde yoğun biçimde kale ve kent suru yapımının devam ettiği görülmektedir (Sakaoğlu, 2008). M.Ö. 9. yy. devamında Gordion (Şekil.3) sur duvarları ve anıtsal yapılarıyla kale haline gelmiştir. Hititlerde testere dişli, kazematlı, masif ve sandık duvarlı olmak üzere 4 farklı sur biçimi görülmekle birlikte en çok kullanılanın sandık duvarlı olduğunu söylemek mümkündür (Cevher, 2020). Hattuşa (Şekil.3) sur duvarlarının bir kısmında masif sur duvarı görülmekle birlikte (Şekil.4(a)), Frig şehri Gordion’da da masif sur yapısı göze çarpmaktadır (Şekil.4(b)) (Akurgal, 1955).

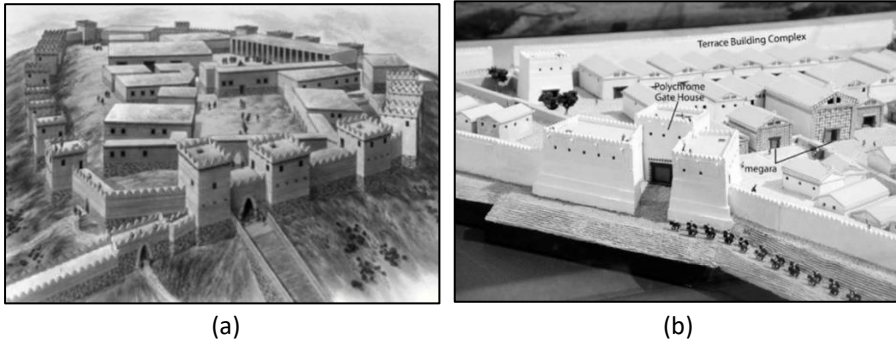

Şekil 3 Gordion ve Hattuşa (Şahin Yayla, 2023)

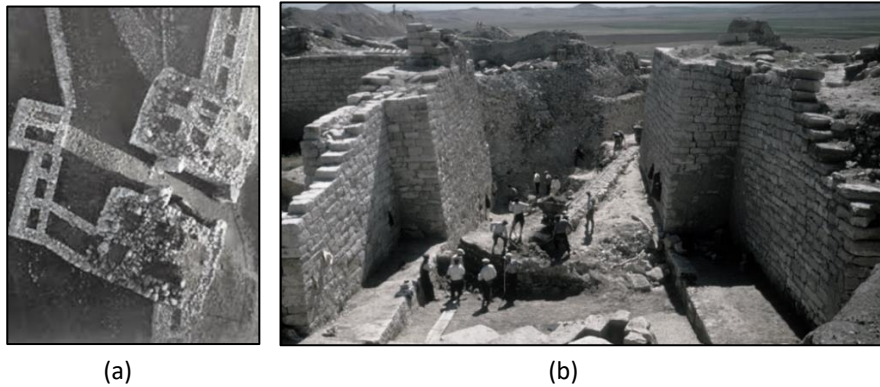
Şekil 4 (a) Hattuşa Yerleşim Planı (Baran, 2016); (b) Gordion kent planı (Mielke, 2011)

Hem Hitit (Şekil.5 (a)) hem Frig uygarlığında (Şekil.5 (b)) surlarda belirli aralıklarla yer alan ve kent kapılarının üzerlerinde, taş temel üzerine kerpiç duvar yapılan dört köşe biçiminde yüksek teraslı gözetleme kuleleri bulunmaktadır (URL-8, 2023).

Şekil 5 (a) Hattuşa Büyükkale saray yapısı (URL-9, 2023) ve (b) Gordion yerleşkesi (Mielke, 2011c)

Kent kapıları, sur hattı içerisinde yer alan en zayıf nokta olmasından dolayı potansiyel saldırı noktası haline gelmektedir (Mielke, 2011c). Hem Hitit hem Frig uygarlığında bu sebeple kent girişi yanında güvenlik kaygıları nedeniyle kapının iki yanında anıtsal boyutlarda kuleler inşa edilmiştir (Şekil.6 (a), (b)).

Şekil 6 (a) Hattuşa Yukarı Şehir Kral Kapısı (Seeher, 2006a) ve (b) Gordion giriş kapısı (URL-10, 2023)

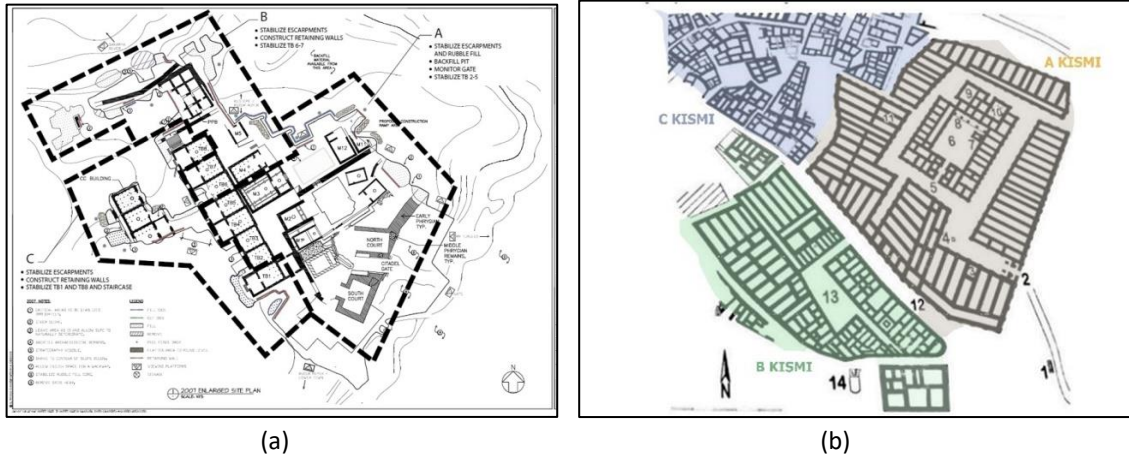

3.1.2 Kent yaşam biçimini örnekleyen tapınak kurgusu: Frig Gordion/Hitit Hattuşa

Gordion'un (Şekil.3) ticari rota üzerinde olması, korunaklı ve su kaynaklarına yakın olması burayı önemli bir merkez kılar. Gordion kazılarında Frig mimarisiyle ilgili önemli bilgiler veren Kale höyükte; anıtsal bir kapı ile birlikte saray, tapınak, teras yapıları ve birçok yapı daha ortaya çıkarılmıştır. Gordion'da Hitit hiyeroglif yazısı içeren bir mühür bulunması, Frigler'in Hititlere benzer bir yönetim sistemi devam ettirdiğini düşündürmektedir. Hattuşa metin arşivlerinde Hititlerin batıya seferler düzenlediği görülmekte ve bu seferleri Gordion -Kral yolu- üzerinden yaptıkları bilinmektedir. Hattuşa kazılarında çıkarılan seramiklerin Gordion'la benzerlik göstermesi bu anlamda etkileşim olduğunu destekler niteliktedir (URL-10, 2023). Gordion saray alanında birbirine bağlı olmayan dönemlerde inşa edilmiş önünde bir giriş bölümü olan dikdörtgen biçimli megaron yapılar bulunmaktadır. Gordion'da tüm yapılar megaron planlı olup Hattuşa'yla plan biçimi olarak benzerlik göstermektedir (Şekil.7(a), (b)).

Hattuşa (Şekil.3), aşağı ve yukarı şehir olmak üzere 2'ye ayrılmaktadır. Yamaç evi, Hitit konutları ve Büyük tapınak önemli Hitit eserleridir. Frig uygarlığında da Batı Anadolu'ya doğru gidildikçe yamaç yerleşim tiplerinin tercih edildiği görülmektedir. Büyük tapınak dahil pek çok tapınak benzer donatı özellikleri göstermektedir. Bu donatılar avlular, avlu geçitleri, kapılar, merdivenler, kült odaları ve hilammar (odaya giriş mekanı) olarak adlandırılmaktadır (Çiğ, 2017).

Şekil 7 (a) Gordion Frig dönemi yapı kompleksi, M2 Tapınak binası. (Gordion Archaeological Project, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology); (b) Büyük Tapınak kompleks yapısı: 1.aslanlı tekne / 2. kompleks girişi / 3.yeşil taş / 4.taş tekne / 5.tapınak girişi / 6.iç avlu / 7.sunak / 8.Direkli geçit / 9,10.Kült odaları / 11.tapınak depoları / 12.güney kapı yolu / 13.iş evleri / 14.pınar (Seeher, 2005, s.17)

Gordion yerleşim planı içerisinde yer alan;

Tamamı taştan oluşan bir tapınak olduğu düşünülen Megaron 2 (Şekil.7(a)); yapısının döşemelerinde renkli ve desenli mozaikler bulunmakta; bu mozaiklerin Asur, Suriye, İran ve Urartu etkilerini barındırdığı söylenebilmektedir. Ancak çakıl taşı mozaiklerin Frig uygarlığına özgü olduğunu söylemek mümkün olmakla birlikte dış duvarlarında yer alan yumuşak kireçtaşından yapılan akroter Yunan uygarlığına ait sayılabilmektedir. Dokuma tekstillerinden örnekler olan yapıda Friglerde dokumacılığın ön planda olduğu bilgisine erişilebilir. Dokumacılığın asıl Sümerlerde olduğu ve hazır giyim Asurlardan Hitit uygarlığına ticaret yoluyla geldiği bilindiğinden Hititlerin Frigler üzerindeki etkisi dokumacılıkta da görülmektedir (Miller, 2010).

Hattuşa Büyük tapınak kompleksi içerisinde yer alan;

A blok, büyük tapınağın ibadet alanı olarak ayrılan kısmıdır (Şekil.7(b)). Etrafı taş yol ile çevrili olan tapınağın odaları genellikle dikdörtgen biçimli birbiriyle farklı ebatlarda tasarlanmıştır. Merkezin etrafında yer alan 3 ek yapı geçiş yollarıyla bağlanmakta, servis personelinin iç mekân sirkülasyonunu sağlamaktadır (Bittel, 1976). Dini törenlerin çoğunluğunun avluda yapıldığı kabul görmekle birlikte kült odaları avlunun karşısında bulunmaktadır. Tapınağın kuzeydoğusunda sütunlu galeri yer almaktadır.

Tapınağının B bölümünün idari işler için kullanıldığı aynı zamanda ibadet bölümüyle bağlantılı olduğu görülmektedir (Şekil.7(b)). Yapının güneyinde sokakla ayrılan bir bölümün dansçı, aşçı, zanaatkâr gibi personellerin kalma yeri olduğu belirtilmekte ve bu bölüm sanatkâr evi olarak da bilinmektedir (Seeher, 1999). B ve C kısmındaki bazı odalar depo-ambar olarak kullanılmaktadır. Gordion'da bulunan teras yapılarının da sarayın günlük işleri için kullanıldığı bilinmektedir (Şekil.7 (a)).

Tapınakların önemli bir unsuru olan orthostatlar; üzerlerinde aslan, grifon, tanrı figürlerinin yer aldığı kaya kabartmalardır. Gordion'da Geç Hitit ile Frigler arasındaki ilişkileri yansıttığı görülen pek çok orthostat bulunmaktadır. Aynı zamanda Friglerin evlerin dış yüzeyini kaplamakta da orthostatları kullandıkları görülmektedir (Güngör, 2014). Hitit uygarlığında kullanılan orthostat figürlerinin Doğu'daki uygarlıklardan alındığı düşünülmekte, bu figürlerin frig tapınaklarında da kullanılması Hitit etkisinin devam ettiğini göstermektedir (Sams, 2012) (Şekil.8(a), (b)). Şehir surlarını, kapıları ve ticaret bölgelerini koruyan bir figür olarak kullanılan orthostatların bazıları orthostat blokları üzerine oyulurken bazıları direkt kayalara oyulmuştur (Roller, 1988).

(a)

(b)

Şekil 8 (a) Aslanlı kapı orthostat (URL-11, 2023); (b) Gordion'a ait Anadolu müzesindeki orthostat (URL-12, 2023)

3.1.3. Kültür izlerinin yansımaları kaya mezarlar: Frig kaya mezarı/Hitit Kaya Mezarı

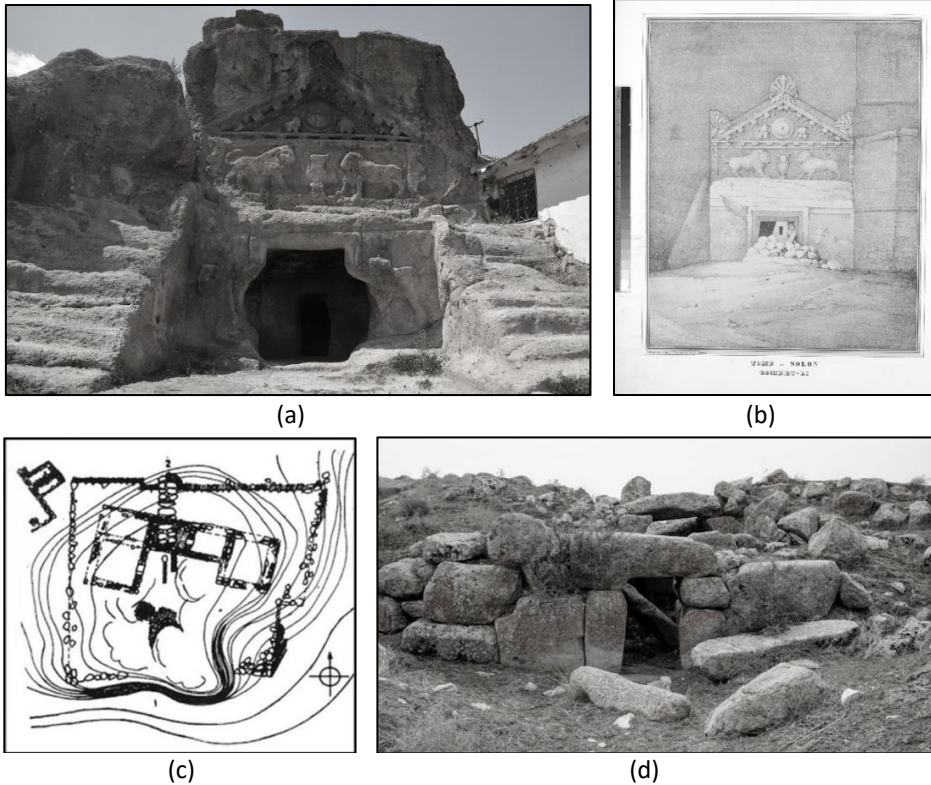
Frig uygarlığının yayılım alanını, kültürünün izlerini ve yansımalarını en iyi yansıtan öğelerden biri ölü gömme geleneğidir. Frig uygarlığının ölü gömme geleneklerinin mimari ögesi tümülüsler ve kaya mezarlarıdır. Tümülüsler ve kaya mezarları arasındaki temel fark, tümülüslerin genelde soyluların defnedildiği tek kişilik mezar odaları olması; kaya mezarlarında ise birden fazla kişinin defnedildiği sayıları değişkenlik gösteren sekilerin olmasıdır. Sosyo kültürel ve mimari açıdan önemli olan kaya mezarlar Frig uygarlığıyla ilgili birçok bilgi barındırmaktadır. Doğa tanrıçası olan Matar'ın (Kibele) kutsal alan olarak kurulduğu yer, kent

dışında kalan verimli toprakların yakınlarında bulunan kayalık alanlardır. Bu kapsamda fasadları geometrik motiflerle bezeli anıtsal kaya mezarları yapmışlardır (Erdan, 2015) (Şekil.9 (a), (b)).

Kaya mezarlar, kayanın oyularak duvar ve çatısında ahşabın kullanıldığı, Frig evlerinin taklidi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kale ya da kalelerin etrafında bulunan kayalık alanlarda görülen kaya mezarları genelde tek odalı, dikdörtgen planlı yapılardır. Çoğunlukla beşik çatılı olan kaya mezarlarında ana kaya kütesine kabartma olarak işlenmiş mertekler, mahya kirişi, destek kirişleri, üçgen alınlıklar ve yan duvar dikmeleri bulunmaktadır (Sams, 2012). Urartu ile ilişkilerin en net yansıması olarak görülen kaya mezarlar, Friglerin ilham kaynağı olmuştur. Doğu ve batı arasında aktarma noktasında yer alan Friglerin bunu başarıyla yaptıkları gözlemlenmektedir.

Hitit döneminde bazıları gömme ve bazıları yakma biçiminde çok sayıda gömüt olduğu görülmekle birlikte kaya mezarlıklar az sayıda ve gömütler genellikle sıradan insanlara aittir. Dönemindeki Miken ve Mısır uygarlığındaki gibi değerli madenlerle yüklü mezarlara rastlanmamıştır. Ancak bunun tek istisna olanı Gavurkale'de karşımıza çıkan oda mezarıdır (Şekil.9(c), (d)). Kaya üzerindeki kabartmada oturan bir tanrıça ve iki tanrı bulunmaktadır. Kral mezarları türünün bir örneği olan bu mezarın gömüt odası soyulmuş durumdadır. Bu örnek Kaya mezar ve kaya işleme düşüncesinin Hititlerden beri var olduğunu göstermektedir (Nauman, 1998). Hitit Yazılıkaya'da da kayaya işleme düşüncesi çok açık ortadadır. Kaya mezarları Urartulardan ortaya çıkmış olsa bile Urartular bu fikri Hurilerin etkili olduğu Hititlerden almıştır.

Şekil 9 (a) Solon kaya mezarı fotoğrafı (URL-14, 2023), (b) Solon Kaya mezarı cephe çizimi (URL-15, 2023); (c) Gavurkale mezarı plan çizimi (Akurgal, 2005), (d) Gavurkale mezar fotoğrafı (URL-13, 2023)

4. Sonuç

Anadolu'da Hitit yerleşimi üzerine kurulan Friglerin; bu uygarlığın sosyal, kültürel, din, ekonomi gibi pek çok ögesinden etkilendiği görülmektedir. İncelenen kale ve sur yapılarının Hititlerin savunma sisteminde oldukça ileri düzeyde olduğu ve Friglerin savunma sisteminde kullanılan sur yapısına benzer olduğu söylenebilmektedir. Hem Hitit hem de Friglerin kent giriş kapılarının yanında iki adet gözetleme kulelerin olduğu ve bunların düşman saldırılarına karşı önlem almak için yapıldığı bilinmektedir. Hititlerdeki başkent Hattuşa'da yer alan tapınak kurgusunun bir yaşam alanı teşkil ettiği görülmüş, Friglerin henüz yazı dilinin çözülmemesi ve bu sebeple verilerin azlığı sebebiyle tapınak kurgusu tam okunamamakla birlikte başkent Gordion'da saray alanının yanında büyük bir tapınak yapısı olması tapınağın yaşam alanı içerisine dahil edildiğini akla getirmiştir. Kaya mezarlara bakıldığında ise, Friglerde Kibele doğa tanrıçasının Hititlerde Kubaba olarak bilindiği ve tanrıçanın etkisiyle kayanın kutsal sayıldığı, bu sebeple hem Hitit hem Frig döneminde kaya mezarların olduğu görülmektedir. Hititlerde az sayıda ve basit biçimde olan mezarların, Frig döneminde fasad yüzeylerinin de işlenmesiyle geliştiği bilinmektedir.

Günümüzde Frig uygarlığıyla kurulabilen tek ilişkinin Frig vadisi ve Kral yolu üzerinden olduğu görülmektedir (Şekil.10(a), (b)). Alternatif turizm çalışmalarının artmaya başladığı ve kültür turizminin önemli bir yer kapladığı postmodern dönemde, Frig vadisinde bulunan kültürel miras varlıklarının tanıtılması amacıyla gezi rotaları için çalışmalar yapılmıştır. Oluşturulan gezi rotalarıyla birlikte, Emre gölünde düzenlenen uçan balonlar (Şekil.10(c)), vadi içerisindeki tarihi yerleşim birimlerine kral sembollerinin konulması (Şekil.10(d)), yakın tarihli konut yapılarının restorasyonu ve meydan düzenlemesi (Şekil.10(e)), anıtların ücretli fotoğraf çekim alanlarına dönüşmesi (Şekil.10(f)) ekonomik kaygılar ön planda tutularak yapılan düzenleme çalışmalarıdır. Düzenleme çalışmalarıyla mimari korumanın sağlanabileceği düşünülen Frig vadisinde yer ve bağlam ilişkinin göz ardı edilerek turizm çalışmalarının yapıldığı, bölgenin palimpsest kimliğinin yok sayılarak tekilleştirildiği -parçacıl hale getirildiği- ve marka değer haline gelme çabalarıyla birlikte sıradanlaşarak metalaştırıldığı görülmektedir.

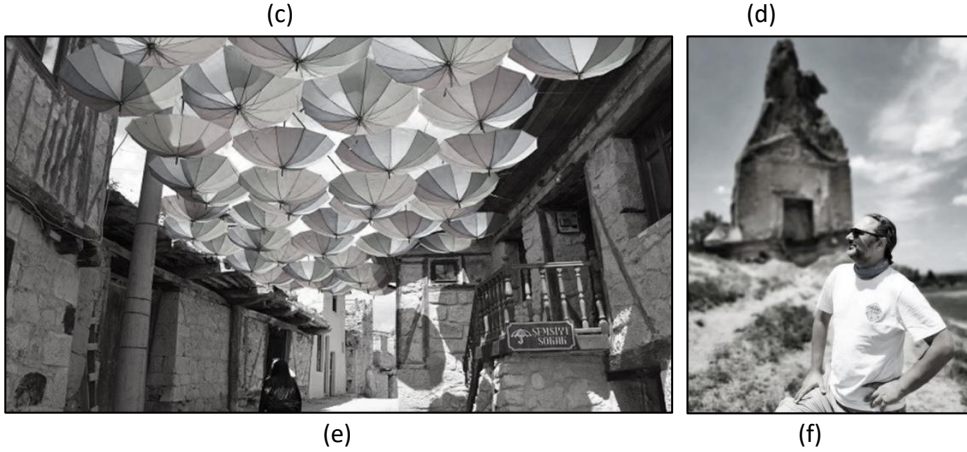

(a)

(b)

Şekil 10 (a) Frig tanıtım broşürü (URL-16 ,2023), (b) Frig vadisi haritası (URL-16 ,2023), (c) Emre gölü (Şahin Yayla, 2022), (d) Figürler (Şahin Yayla, 2022), (e) Ayazini sokak (Şahin Yayla, 2022), (f) Aslankaya tapınağı (URL-16 ,2023)

Çalışma kapsamında Anadolu'nun palimpsest bir yerleşim olduğu ve Frig dönemiyle ilgili yapılacak herhangi bir turizm çalışmasının, çokça etkisinde kaldığı Hitit uygarlığını bilmeden mümkün olmayacağı anlatılmaya çalışılmıştır. Örneklerde olduğu gibi parçacıl yaklaşımla yapılan koruma ve beraberinde getirdiği turizm çalışmalarının yetersiz olması, bütüncül bakış açısıyla yeni okumalar yapılmasını gerekli kılmıştır. Ayrıca gidilen tarihi ve kültürel yerleşimlerde bölge halkı ile temas edilmemesi, bölgede yapılan yerel bir yemek yerine fastfood tarzı yiyecek tüketilmesi, anı yaşamaktan çok çekilen yüzlerce fotoğraf karesi altında bölgeyle sadece yüzeysel bir ilişki kurulduğunu göstermektedir. Bu sebeple turizmin de eski zamanlardaki seyyahlık mantığıyla yeniden ele alınması ve kurgulanması gerektiği düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Akozan, F. (1977). *Türkiye'de Anıtları Koruma Teşkilâtı ve Kanunları*, İDGSA yayını, 42-43.
- Akurgal, E. (1955). *Phrygische Kunst*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayımları, 95(5).
- Akurgal, E. (2005). *Anadolu kültür tarihi* (2.baskı). TÜBİTAK Yayınları.
- Alp, S. (2001). *Hitit Çağında Anadolu*. TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
- Altınyıldız, N. (1997). *Tarihsel Çevreyi Korumanın Türkiye'ye Özgü Koşulları*. İstanbul (1923-1973), İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 52-53, 63, 90.
- Arslan, G. (2016). *Demir Çağ'da Anadolu kent kapıları* (Yüksek Lisans Tezi). Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı.
- Baran, A. (2016). Kerkenes Kazısı 2012-2013 Yılları Çalışmaları ve Yerleşimin Tanımlanması Üzerine Değerlendirmeler. *Mediterranean Journal of Humanities*, 6 (2), 49-87.
- Bendix, R. (1967). Tradition and Modernity Reconsidered. *Comparative Studies in Society and History*, 9(3).
- Bittel, K. (1976). *Les hittites*. Gallimard Yayınevi.
- Bozdoğan, S. (1999). *Türk Mimari Kültüründe Modernizm: Genel Bir Bakış. Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik içinde*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bozdoğan, S. (2002). *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür*. Metis Yayınları.
- Bülbül, C. (2009). Eski Anadolu Tarihinde Frigler. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27(2), 79-94. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erusosbilder/issue/23761/253241>.
- Cevher, M. (2020). Hitit Krallığı'nda Kent ve Ülke Savunması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30 (2) , 28-46. <https://dx.doi.org/10.35379/cusosbil.905838>.
- Çığ, M. İ. (2017). *Atatürk ve Sümerliler*. Kaynak Yayınları.
- Eralp, Z. (1974). *Turizmin Toplumsal Değişime Sosyo Ekonomik Etkisi*, AÜSBF, 374.
- Eralp, Z. (1983). *Genel Turizm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu.

- Erdan, E. (2015). *Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu'da Frig Kültür Etkileri*. Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aydın.
- Giddens, A. (2018). *Modernliğin Sonuçları* (7. Baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Güngör, Y. (2014). *İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri* (1. Baskı). Umuttepe Yayınları.
- Herodotos. (2002). *Herodot Tarihi* (7.baskı), Türkiye Bankası Kültür Yayınları.
- Keller, K. L. (2008). *Strategic Brand Management: Building, Measuring and Managing Brand Equity* (3. baskı). Pearson Practice Hall.
- Macqueen, J. G. (2001). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu* (çev. Esra Davutoğlu, 6.baskı). Arkadaş Yayıncılık.
- Mielke, D.P. (2011). *Key Sites of the Hittite Empire. The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, 1031-1054.
- Mielke, D. P. (2011c). *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 13 (1/2), 91-97.
- Miller, N. F. (2010). *Botanical Aspects of Environment and Economy at Gordion, Turkey*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Naumann, R.(1998) *Eski anadolu mimarlığı* (4.baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özdemir, H. (2021). Hitit Kültür ve Dininin Günümüz Anadolu Kültürü ile Benzer Yanları . *Kültür Araştırmaları Dergisi* , (8) , 135-154 . <https://dx.doi.org/10.46250/kulturder.861710>.
- Polat, Y. (2020). Phrygler dinsel mekânlarını nasıl koruyordu? Midas vadisi kaleleri. *Turkish Studies - Social*, 15(2), 317-334. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.40039>.
- Polat, E. (2022). *Pers Kral Yolunun Anadolu güzergâhları* (Doktora tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji anabilim dalı, Van.
- Pretes, M. (1995). Postmodern Turizm: Noel Baba Endüstrisi, *Yıllık Turizm Araştırmaları*, 22(1), 1-15.
- Roller, L. E. (1988). Phrygian Myth and Cult. *Notes in the History of Art*, 7(3/4), 43-50.
- Sakaoğlu, N. (2008). Kaleler ve Şehir Surları. *Tarihi Kentler Birliği Dergisi*, 14, 22-25.
- Sams, G.K. 2012. *Frigler: Midasın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde/Phrygians: In the Land of Midas, in the Shadow of Monuments* (1.baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Seeher, J. (1999). *Hattusha-guide: a day in the Hittite capital* (2. baskı). Ege Yayınları.
- Seeher, J. (2005). *Hattuşaş rehberi* (2. baskı). Ege Yayınları.
- Seeher, J. (2006a). Chronology in Hattusa: New Approaches to an Old Problem, *BYZAS*, 4, 197-214.
- Taş, İ. (2008). Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 73-90. <https://dergipark.org.tr/pub/hititsosbil/issue/7706/100959>.
- Urry, J. (2009). *Turist bakışı* (1.baskı). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ünlüönen, K., Tayfun, A., Kılıçlar, A. (2007). *Turizm Ekonomisi* (4. Baskı), Nobel Akademik Yayıncılık.
- Yurdakul, A., & Töre Başat, H. (2018). *Antik Rotaların Turizm Açısından Yeniden Canlandırılması: Kral Yolu-Frig Vadisi İçin Frig Yürüyüş Yolu Önerisi*. Innovation And Global Issues Congress IV. Antalya: Inglobe.
- URL-1, <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/seyyah>. Erişim tarihi: 01/03/2023.
- URL-2, <http://www.eskisehirkulturuzturizm.gov.tr>, Eskişehir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesi. Erişim tarihi: 05/03/2023.
- URL-3, <http://www.kutahyakulturuzturizm.gov.tr>, Kütahya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesi. Erişim tarihi: 05/03/2023.
- URL-4, <http://www.afyonkulturuzturizm.gov.tr>, Afyonkarahisar İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesi. Erişim tarihi: 05/03/2023.
- URL-5, https://www.tursab.org.tr/haberler/kulturel-yollar-ve-rotalar-egitim-calistayi_5713. Erişim tarihi: 14/02/2023.
- URL-6, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>. Erişim tarihi: 26/02/2023.
- URL-7, <https://kentselstrateji.com/proje/frig-vadisi-kultur-turizm-atlasi/>. Erişim tarihi: 30/03/2023.
- URL-8, <https://www.yollardan.com/hattusas-bogazkale-bin-tanrili-hititler/>. Erişim tarihi: 10/03/2023.
- URL9, https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/174630/mod_resource/content/1/5%20Bo%C4%9Fazk%C3%B6y%20ve%20Hitit%20Mimarisi.pdf. Erişim tarihi: 15/03/2023 .
- URL-10, <https://www.penn.museum/sites/gordion/tarih/tarihsel-bakis/demir-cagi-gordionu/>. Erişim tarihi: 22/03/2023.

- URL-11, <https://www.yollardan.com/anadolu-medeniyetleri-muzesi-onemli-eserleri/>. Erişim tarihi: 15/04/2023.
- URL-12, <https://goturkiye.com/blog/hattusa-the-ancient-capital-of-the-hittites>. Erişim tarihi: 18/03/2023.
- URL-13, <https://www.hittitemonuments.com/gavurkale/index-t.htm>. Erişim tarihi: 18/04/2023.
- URL-14, <https://eskisehir.ktb.gov.tr/TR-336888/kumbet-vadisi.html>. Erişim tarihi: 12/04/2023.
- URL-15, <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/solonun-mezari/#16/39.211273/30.607506>. Erişim tarihi: 12/04/2023.
- URL-16, <https://www.hurriyet.com.tr/seyahat/frig-vadisinin-buyulu-patikalari-42086549>. Erişim tarihi: 10/04/2023.